

זמני תפילות- ראשי פרקים

תפלת השחר מצותה שיתחיל להתפלל עם הנץ החמה וזמנה עד סוף שעה רביעית שהיא שלישית היום, ואם עבר או טעה והתפלל אחר ארבע עד חצות היום יצא ידי חובת תפלה, אבל לא יצא ידי חובת תפלה בזמנה, שכשם שתפלה מצוה מן התורה כך מצוה מדבריהם להתפלל אותה בזמנה כמו שתקנו לנו חכמים ונביאים.

כבר אמרנו שתפלת המנחה כנגד תמיד של בין הערבים תקנו זמנה, ולפי שהיה התמיד קרב בכל יום בתשע שעות ומחצה תקנו זמנה מתשע שעות ומחצה והיא הנקראת מנחה קטנה, ולפי שבערב הפסח שחל להיות בערב שבת היו שוחטין את התמיד בשש שעות ומחצה, אמרו שהמתפלל מאחר שש שעות ומחצה יצא, ומשהגיע זמן זה הגיע זמן חיובה וזו היא הנקראת מנחה גדולה.

נהגו אנשים הרבה להתפלל גדולה וקטנה והאחת רשות, והורו מקצת הגאונים שאין ראוי להתפלל רשות אלא הגדולה, וכן הדין נותן מפני שהיא כנגד דבר שאינו תדיר בכל יום, ואם התפלל הגדולה חובה לא יתפלל קטנה אלא רשות.

הא למדת שזמן מנחה גדולה משש שעות ומחצה עד תשע שעות ומחצה, וזמן מנחה קטנה מתשע שעות ומחצה עד שישאר מן היום שעה ורביע, ויש לו להתפלל אותה עד שתשקע החמה.

תפלת המוספין זמנה אחר תפלת השחר עד שבע שעות ביום, והמתפלל אותה אחר שבע שעות אף ע"פ שפשע יצא ידי חובתו מפני שזמנה כל היום.

תפלת הערב אף ע"פ שאינה חובה המתפלל אותה זמנה מתחילת הלילה עד שיעלה עמוד השחר, ותפלת נעילה זמנה כדי שישלים אותה סמוך לשקיעת החמה.

המתפלל תפלה קודם זמנה לא יצא ידי חובתו וחוזר ומתפלל אותה בזמנה, ואם התפלל תפלת שחרית בשעת הדחק אחר שעלה עמוד השחר יצא, ויש לו להתפלל תפלת ערבית של לילי שבת בערב שבת קודם שתשקע החמה, וכן יתפלל ערבית של מוצאי שבת בשבת לפי שתפלת ערבית רשות אין מדקדקין בזמנה, ובלבד שיקרא ק"ש בזמנה אחר צאת הכוכבים.

(הלכות תפילה פ"ג, א-ז)

בהלכות אלו אנו מוצאים שיש הגדרות שונות לכל תפילה. יש זמן 'מועדף' לכל אחת מהתפילות, ישנם זמנים נוספים אפשריים וזמנים שלא יוצאים בהם ידי חובה. בשורות הבאות נעסוק בזמן של כל תפילה לחוד וראשית נקדים בעקרון כללי הקשור לכולם. תוך כדי דברי הרמב"ם בנוגע למצוות קריאת שמע, הוא מתייחס למצוות תפילה:

... התבאר שקריאת שמע דאורייתא. ולשון התוספתא (רפ"ג) כשם שנתנה תורה קבע לקריאת שמע כך נתנו חכמים זמן לתפלה. כלומר שזמני התפלה אינם מן התורה. אמנם חובת התפלה עצמה היא מן התורה כמו שבארנו (ע' ה) והחכמים סדרו לה זמנים. וזהו ענין אמרם (שם כו ב) תפלות כנגד תמידין תקנום. כלומר סדרו זמניה בזמני ההקרבנה. (מ"ע י')

מקור מצוות תפילה היא מהתורה אך לא זמן התפילה. חכמים תקנו את התפילה כנגד קרבן התמיד ולאור כך נקבעו זמני התפילה. הרמב"ם במ"ע ה' כותב שהציווי על עבודת ה' היא מצווה כללית, אך יש לה מימוש פרטי והיא עבודת התפילה. עצם המצווה אינו קשור לקרבנות אך חכמים קישרו את זמני התפילות.

בפרק רביעי במסכת ברכות ישנה מחלוקת האם תיקנו את התפילות כנגד אבות או כנגד תמידים. נראה מהרמב"ם שפסק שהתפילות כנגד תמידים:

איתמר, רבי יוסי ברבי חנינא אמר: תפלות אבות תקנום; רבי יהושע בן לוי אמר: תפלות כנגד תמידין תקנום. תניא כוותיה דרבי יוסי ברבי חנינא, ותניא כוותיה דרבי יהושע בן לוי... ותניא כוותיה דרבי יהושע בן לוי: מפני מה אמרו תפלת השחר עד חצות - שהרי תמיד של שחר קרב והולך עד חצות; ורבי יהודה אומר: עד ארבע שעות, שהרי תמיד של שחר קרב והולך עד ארבע שעות. ומפני מה אמרו תפלת המנחה עד הערב - שהרי תמיד של בין הערבים קרב והולך עד הערב; רבי יהודה אומר: עד פלג המנחה, שהרי תמיד של בין הערבים קרב והולך עד פלג המנחה. ומפני מה אמרו תפלת הערב אין לה קבע - שהרי אברים ופדרים שלא נתעכלו מבערב קרבים והולכים כל הלילה; ומפני מה אמרו של מוספין כל היום - שהרי קרבן של מוספין קרב כל היום; רבי יהודה אומר: עד שבע שעות, שהרי קרבן מוסף קרב והולך עד שבע שעות. (כו, ב)

מה המחלוקת בין רבי יהודה וחכמים? האם מדובר על מחלוקת מציאותית מתי הקריבו את התמיד בבית המקדש? נעיין בשאלה זו לגבי כל אחת מהתפילות.

סוף זמן תפילת שחרית

תפלת השחר עד חצות, רבי יהודה אומר: עד ארבע שעות. (משנה ברכות ד, א)

על שיטת חכמים, מקשה הגמרא שהרי ניתן להתפלל כל היום:

כולי יומא מצלי ואזיל, עד חצות - יהבי ליה שכר תפלה בזמנה, מכאן ואילך - שכר תפלה יהבי ליה, שכר תפלה בזמנה - לא יהבי ליה. (כו, א)

הרמב"ם פוסק לפי שיטת רבי יהודה ולכן לאחר 4 שעות זה לא תפילה בזמנה אלא שכר תפילה בלבד. עיקר הזמן שבו הקריבו את התמיד היה לפני הנץ החמה כפי שמופיע במשנה במסכת יומא:

אמר להם הממונה צאו וראו אם הגיע זמן השחיטה אם הגיע הרואה אומר ברכאי מתניא בן שמואל אומר האיר פני כל המזרח עד שבחברון והוא אומר הן: ולמה הוצרכו לכך שפעם אחת עלה מאור הלבנה ודימו שהאיר מזרח ושחטו את התמיד והוציאוהו לבית השריפה...

אם בפועל הקריבו את התמיד עוד לפני הנץ החמה, מה נעשה עד ארבע שעות או עד חצות. המקור לכך מופיע בסוגיית הירושלמי על המשנה במסכת ברכות:

דמר ר' סימון בשם רבי יהושע בן לוי בימי מלכות יון היו משלשלין להן שתי קופות של זהב והיו מעלין להן שני טליים פעם אחת שילשלו להן שתי קופות של זהב והיו מעלין להן שני גדיים באותה שעה האיר הקדוש ברוך הוא עיניהם ומצאו שני טליים מבוקרים בלישכת הטלאים על אותה שעה העיד ר' יודה בר בבא על תמיד של שחר שקרב בארבע שעות.

רבי יהודה סמך את זמן התפילה למעשה שהיה שהקריבו את קרבן התמיד עד ארבע שעות. בדרך זו פסק הרמב"ם בהלכות תמידים ומוספים:

ואימתי זמן שחיטתן, של בקר שוחטין אותו קודם שתעלה החמה משיאור פני כל מזרח, ופעם אחת דחקה השעה את הצבור בבית שני והקריבו תמיד של שחר בארבע שעות ביום.

(א, ב)

המחלוקת בין חכמים ורבי יהודה נוגעת לשאלת הקשר שבין הקרבת התמיד וזמן התפילה. המעשה שהיה אירע לאחר ארבע שעות. בהחלט יתכן והיה ניתן להקריב את התמיד גם יותר מאוחר, וזה עד זמן חצות היום שאז נגמר הבוקר. אך פשוט לא אירע כזה מקרה. לדעת כולם יש להתפלל בזמן ההקרבה הרגיל, אך זמן התפילה הוא רחב יותר בכל הזמן האפשרי. לדעת חכמים כל הזמן הכשר להקרבה ניתן להתפלל בו. לדעת רבי יהודה רק בזמן שבו הקרבן הוקרב בפועל הוא כשר לתפילה. לכן זמן תפילה הוא רק עד ד' שעות שאז הוקרב קרבן תמיד של שחר פעם אחת. כאשר מתפללים לאחר מכן לא יוצאים ידי חובת תפילה בזמנה כפי שחכמים תיקנו הואיל ואין זה בזמן הקרבת התמיד. ידי חובת מצוות תפילה יוצאים הואיל ומעיקר הדין אין זמן לתפילה¹.

זמן תפילת מנחה

בצורה דומה אנחנו מוצאים לגבי תפילת מנחה. הרמב"ם הבחין בין זמן תפילת מנחה גדולה וזמן תפילת מנחה קטנה. הזמן הרגיל של הקרבת תמיד של בין הערביים היה בזמן מנחה קטנה. אך לעיתים הקריבו לפני כן ולכן זמנה החל ממנחה גדולה. וכך פסק בהלכות תמידים ומוספים:

תמיד של בין הערבים שוחטין אותו משיאריך הצל ויראה לכל שהאריך, והוא משש ומחצה ומעלה עד סוף היום, ולא היו שוחטין אותו בכל יום אלא בשמונה שעות ומחצה וקרב בתשע ומחצה, ולמה מאחרין אותו שתי שעות אחר תחילת זמן שחיטתו, מפני הקרבנות של יחידים או של צבור, לפי שאסור להקריב קרבן כלל קודם תמיד של שחר, ולא שוחטין קרבן אחר תמיד של בין הערבים חוץ מקרבן פסח לבדו, שאי אפשר שיקריבו כל ישראל פסחיהן בשתי שעות. (א, ג)

בדרך זו יש להסביר את ההלכה שהבאנו מדברי הרמב"ם: "הא למדת שזמן מנחה גדולה משש שעות ומחצה עד תשע שעות ומחצה, וזמן מנחה קטנה מתשע שעות ומחצה עד שישאר מן היום שעה ורביע, ויש לו להתפלל אותה עד שתשקע החמה". לדעת רבי יהודה זמן תפילת מנחה הוא רק בזמן שבו הוקרב הקרבן בפועל וראינו שזה היה עד שעה ורביע לפני הלילה. אך זמן התפילה הוא עד הלילה, וזו היא שיטת חכמים במשנה - "תפלת המנחה עד הערב; רבי יהודה אומר עד פלג

¹ עיקרון זה מופיע בפירושי יד פשוטה בתחילת פרק ג. כמו כן הובא בפירושו של הרב קאפה בשם סדר משנה באות ה.

המנחה". לאור כך יש לבחון שתי נקודות בשיטת הרמב"ם לגבי תחילת זמן תפילת מנחה ולגבי סוף זמן תפילת מנחה.

הבית יוסף דייק מדברי הרמב"ם שיש להעדיף להתפלל מנחה קטנה:

ומדברי רבינו נראה דזמן מנחה לכתחלה הוא משש שעות ומחצה ולמעלה וכן נראה מדברי תשובת הרא"ש (כלל ד ס' ט) שכתב רבינו בסימן שאחר זה. אבל הרמב"ם כתב בפ"ג מהלכות תפילה (ה"ב) כבר אמרנו שתפלת המנחה כנגד תמיד של בין הערבים תקנו זמנה... נראה מדבריו שיעקר תקנת זמן תפלת המנחה דלכתחלה היא מתשע שעות ומחצה ולמעלה וזמן מנחה גדולה שאמרו היינו לומר שאם התפלל תפלת המנחה משהגיע אותה שעה יצא ידי חובתו. וכן נראה ממה שכתב אחר כך (ס' רלד) שהורו הגאונים שאין ראוי להתפלל רשות אלא הגדולה וכן הדין נותן מפני שהיא כנגד דבר שאינו תדיר בכל יום:

(בית יוסף או"ח סימן רלג)

על דברי הבית יוסף יש להוסיף שכאשר יש צורך זמן תפילה לכתחילה הוא בזמן מנחה גדולה כפי שהרמב"ם כתב בהלכות שביתת יו"ט:

אף על פי שאכילה ושתייה במועדות בכלל מצות עשה, לא יהיה אוכל ושותה כל היום כולו, אלא כך היא הדת, בבקר משכימין כל העם לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ומתפללין וקורין בתורה בענין היום וחוזרין לבתיהם ואוכלין, והולכין לבתי מדרשות קורין ושונין עד חצי היום, ואחר חצי היום מתפללין תפלת המנחה וחוזרין לבתיהן לאכול ולשתות שאר היום עד הלילה. (ו,ט)

אך יש לעיין גם בדיוק של הבית יוסף בדברי הרמב"ם בשני עניינים. לדברי הבית יוסף יש להעדיף את הזמן שבו הוקרב הקורבן בחול יום על פני הזמן החרג. לאור כך הדין היה צריך להיות זהה גם בתפילת שחרית, שהרי שם התמיד הוקרב רק פעם אחת בארבע שעות ובכל יום הוא הוקרב עוד לפני הנץ החמה. אך לא מצאנו שכך סובר הבית יוסף לגבי שיטת הרמב"ם בתפילת שחרית (אם כי יש המסבירים להיפך שיעקר הזמן הוא אחרי הנץ החמה). בנוסף לכך ניתן לחלוק מהראיה לגבי תפילת הרשות. יתכן וקרבן התמיד המהווה את מסגרת הקרבנות במקדש (כפי שהרמב"ם כותב בהלכות תמידים ומוספים) צריך לתחום את עולם הקרבנות ועלם התפילה. לאור כך יתכן ואם האדם רוצה להוסיף תפילת רשות של נדבה ראוי שהיא תהיה לפני קרבן תמיד של בן הערביים. ברם, לשון הרמב"ם אינו מורה בדרך זו ומשמע מדבריו שיש עדיפות לתפילה בזמן שהוא התדיר. אך עדיין אין זה אומר שהזמן שאינו תדיר אינו לכתחילה. הניסוח צריך להיות שזמן תפילה הוא גם בשני הזמנים באופן זהה ואם האדם מתכוון להתפלל נדבה עדיף שיתפלל את החובה בזמן הקבוע יותר. מדובר על עדיפות בתוך זמן תפילה. אם ישנה סיבה אחרת להתפלל בזמן מנחה גדולה הרי שיש להעדיף זאת כפי שהרמב"ם כותב בהלכות שביתת יום טוב.

הנקודה השנייה שיש להעיר עליה היא לגבי סוף זמן תפילת מנחה. מחלוקת רבי יהודה וחכמים נאמרה על סוף זמן תפילת שחרית ותפילת מנחה, והסברה זהה בשניהם כפי שהובא לעיל. בעניין זה הרמב"ם נקט לשון סתומה - "וזמן מנחה קטנה מתשע שעות ומחצה עד שישאר מן היום שעה ורביע, ויש לו להתפלל אותה עד שתשקע החמה". אם כן, האם עד שתשקע החמה זה זמנה או אין זה זמנה. הספק נובע מפסיקת ההלכה כפי שמופיעה בגמרא:

אמר ליה רב חסדא לרב יצחק: התם אמר רב כהנא הלכה כרבי יהודה הואיל ותנן בבביתא כותיה, הכא מאי? אישתיק ולא אמר ליה ולא מידי. אמר רב חסדא: נחזי אנן, מדרב מצלי של שבת בערב שבת מבעוד יום - שמע מינה הלכה כרבי יהודה. אדרבה, מדרב הונא ורבנן לא הוה מצלו עד אורתא, שמע מינה אין הלכה כרבי יהודה! השתא דלא אתמר הלכתא לא כמר ולא כמר, דעבד כמר - עבד, ודעבד כמר - עבד. (כז,א)

נחלקו הפרשנים במשמעות ההלכה למעשה. גישה אחת סוברת שעל האדם להחליט האם הוא פוסק כרבי יהודה או כחכמים, והחלטה זו מחייבת אותו בשאר ימי חייו. בדרך זו כותב רב האי גאון (אוצר הגאונים ברכות פירושים עמוד 38):

עבד ולעולם א) כי שעושה ואוחז כדברי זה כמותו עושה כל ימיו ואין לו לעשות פעמים כמר ופעמים כמר אלא לפי מה שנהג והפסד קליו הכנהג ואין לו לחזור מטנו לדברי חבירו הלכך ב) העושה כדברי ר' יהודה משעה שמתפלל ומקבל על עצמו חומרי יום הבא ובודל כן הטלאכה טאותה שקה דקא מוסיפין סתול

רבינו חננאל מפרש בדרך שונה (אוצר הגאונים ברכות פירוש רבינו חננאל עמוד 33) וכך מקובל להלכה שאדם לא יכול לסתור את עצמו באותו יום, אך יכול לנהוג יום אחד בדרך זו ויום אחר בדרך אחרת.

בעקבות כך הרמב"ם כותב שיכול להתפלל מנחה עד שקיעת החמה והחל מהלילה הוא זמן תפילת ערבית. אך בהלכה זו כותב הרמב"ם - "... ויש לו להתפלל תפלת ערבית של לילי שבת בערב

שבת קודם שתשקע החמה, וכן יתפלל ערבית של מוצאי שבת בשבת לפי שתפלת ערבית רשות אין מדקדקין בזמנה, ובלבד שיקרא ק"ש בזמנה אחר צאת הכוכבים".
 הרמב"ם אינו מצריך במקרים אלו להתפלל מנחה לפי שיטת רבי יהודה ולסיים לפני פלג המנחה. בעקבות כך כתב הרב קאפח:

ואין שום הכרח בדברי רבנו לדיוק תרתי דסתרי, אדרבא משמע ויש לו שהרשות בידו. וכך נהגו אבותינו ביום חול מתפללין מנחה עד הערב, ובלילי שבתות וימים טובים מקדימים תפלת ערבית עם דמדומי חמה, ופעמים גם בימות הקיץ הארוכים מקדימים תפלת ערבית.

(אות ט)

הסבר לשאלת התרתי דסתרי ניתן להציע לאור דברי הפני יהושע שאין הכרח לתלות בין זמן תפילת מנחה וערבית ל"יום" ו"לילה". כיוון שזמני התפילות נקבעו ע"פ הקרבת תמיד של בין הערביים והקטרת איברים ופדרים - כשם שהנ"ל קרבו במהלך היום, כך גם מנחה וערבית יכולות להיאמר במהלך היום בזמנים חופפים. הפני יהושע (מהדורה בתרא ב ע"א ד"ה "ואפשר") ממשיך מגמה זו, וכותב:

אלא תפילת ערבית אין לה קבע כלל כיון שלא נתקנה אלא כנגד איברים ופדרים של תמיד בין הערבים. וכיון דמן התורה זמן אברים ופדרים הוא לאחר ז' ומחצה כדאיתא בריש פרק תמיד נשחט - א"כ מהאי שעתא מתחיל זמן תפילת ערבית אע"ג דהוי עדיין זמן תפילת מנחה...

זמן תפילת ערבית

המשנה קובעת שתפילת ערבית אין לה קבע וכך הרמב"ם כותב להלכה. כוונת הדברים כפולה: אין לה קבע שאינה חובה אלא רשות (מחלוקת בעניין זה בגמרא בדף כז,ב), וכן שאין לה זמן קבוע. תפילת ערבית אינה כנגד קרבן קבוע אלא בזמן שהאיברים מוקרבים על המזבח. למרות שנפסק שתפילת ערבית רשות כבר קיבלו אותה כחובה. חלק מהראשונים מסבירים שכל אדם קיבל על עצמו כחובה בכך שהוא מתפלל אותה (-תר"י ברכות יח,א). ברגע שקיבל בלבו להתפלל יש גדר קיבל עליו. הרי"ף כתב בכיוון זה ולאחר מכן חידש דרך אחרת בעניין זה:

תפלת ערבית רשות אמר רב יהודה אמר שמואל תפלת ערבית רבן גמליאל אומר חובה ורבי יהושע אומר רשות אביי אמר הלכה כדברי האומר חובה ורבא אמר הלכה כדברי האומר רשות וקיימא לן דהלכה כרבא מיהו הני מילי היכי דלא צלי ליה כלל אבל היכא דצלי ליה לתפלת ערבית כבר שוייה עליה חובה ואי טעי הדר לרישא... ושמעינן מינה שאם טעה בערבית בשבת או בימים טובים שמחזירין אותו ואמרינן נמי טעה ולא התפלל ערבית מתפלל שחרית שתיים והא דברי הכל היא דהא ליכא מאן דפליג ואפילו למאן דאמר רשות חובה היא דליתא אבל מצוה איתא והאידינא נהוג עלמא לשוייה כחובה [דף כ"ח ע"א]. (יט,א)

בעקבות כך כתב הרמב"ם בתחילת הלכות תפילה:

וכן התקינו שיהא אדם מתפלל תפלה אחת בלילה שהרי איברי תמיד של בין הערבים מתעכלין והולכין כל הלילה שנאמר היא העולה וגו' כענין שנאמר ערב ופקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי, ואין תפלת ערבית חובה כתפלת שחרית ומנחה, ואף ע"פ כן נהגו כל ישראל בכל מקומות מושבותיהם להתפלל ערבית וקבלוה עליהם כתפלת חובה. (א,1)

הגדרה זו של קבלת תפילת ערבית כחובה היא חידוש שלא נוגע לדיני מנהגים אלא כעין הלכה- קבלה כללית של קהל עדת ישראל לדורותיו. אך למרות שקיבלו את תפילת ערבית כחובה אין היא הופכת להיות ממש ככל התפילות. ונביא חלק משיעור של הרב אשר וייס בנושא:

אמנם מצינו בדברי הרמב"ם בג' מקומות שדין תפילת ערבית חלוק מדין שחרית ומנחה משום היותה רשות, א. פ"ג (ה"ז) כתב דבכל התפלות אם התפלל שלא בזמנה חוזר ומתפלל, אבל בערבית כיון דרשות היא אין מדקדקין בזמנה, ב. בפ"ט (ה"ט) כתב דבתפלת ערבית אין חזרת הש"צ משום שאין אדם מחויב בה שיהא צורך להוציאו ידי חובתו, ואם הש"צ חוזר הוי ברכה לבטלה, ג. ובפ"י (ה"ו) כתב דאם נזכר באמצע תפלתו שכבר התפלל פוסק חוץ מערבית דמתחלה לא התפלל על דעת שהיא חובה, וביאור דבריו דא"א להתפלל תפלה שמקצתה חובה ומקצתה נדבה, אבל תפלת ערבית שהיא רשות יכול להשלימה בנדבה ע"ש.

ומכל זה מבואר דאף לאחר שקבלוהו עליהו חובה אין זה אלא לענין שאין לבטלה אבל עצם התפלה ודיניה לא נשתנו בכך ועדיין תפלת רשות היא בעצם כמבואר, וצ"ב בגדר זה דקבלוהו עלי' חובה מה ענינו וגדרו...

נענין בדברי הרמב"ם בפרק י הלכה ו ובהשגת הראב"ד עליו:

מי שנסתפק לו אם התפלל אם לא התפלל אינו חוזר ומתפלל אלא אם כן מתפלל תפלה זו על דעת שהיא נדבה, שאם רצה יחיד להתפלל כל היום תפלת נדבה יתפלל, מי שהיה עומד בתפלה ונזכר שכבר התפלל פוסק ואפילו באמצע ברכה, ואם היתה תפלת ערבית אינו פוסק שלא התפלל אותה מתחילה אלא על דעת שאינה חובה.

מי שהיה עומד בתפלה וכו'. כתב הראב"ד ז"ל /א"א/ אין כאן נחת רוח עכ"ל.

הראב"ד לא פירש בדבריו על איזו נקודה הוא חולק- האם על כל התפילו שפוסק או על תפילת ערבית שאינו פוסק.
הכסף משנה הביין שהראב"ד חולק על החילוק בין תפילת ערבית ושאר התפילות לאור הנקודה שהעלנו לעיל:

ומ"ש רבינו ואם היתה תפלת ערבית וכו'. כתב הראב"ד אין כאן נחת רוח עכ"ל נראה שטעמו שאף על פי שתפלת ערבית היתה רשות עכשיו כבר קבעוה חובה כדאמרינן בפ"א. ואין זה דבר מוכרח ויש מקום לדברי רבינו מאחר שמתחלתה היתה רשות:

ר' חיים הרחיב בהסבר דברי הכסף משנה:

עיינ בכ"מ שפי' ההשגה משום דס"ל דגם תפלת ערבית קבלוה בחובה ודינו שפוסק באמצע הברכה. ולדעת הרמב"ם צ"ל דהא דחובה ונדבה לא מצטרפי הוא משום דהן חלוקין בעצם החפצא של תפלה, דזו תפלת חובה וזו תפלת נדבה. וערבית דין רשות ונדבה עלה, והא דקבעוה לחובה פירושו שקבעו חובה על עצמן להתפלל תפלת רשות ונדבה, אבל התפלה בעצמותה נדבה ורשות היא, כיון דבעיקר תקנת וחובת תפילה אינה רק רשות ונדבה. וע"כ שפיר פסק הרמב"ם דערבית הואיל והיא בעצמותה רשות ונדבה מצטרפת עם תפלת נדבה דחד מינא נינהו, שארי תפלות דהויין חובה בעיקר מילתייהו הויין תרי מיני ולא מצטרפי עם נדבה.

הסבר אחר מובא בחידושי ר' חיים² סובר שהראב"ד חולק על הרמב"ם לגבי כל התפילות, ולשיטתו אינו פוסק גם בשחרית ומנחה. בפרק א הלכה ט נחלקו הרמב"ם והראב"ד לגבי תפילת נדבה:

תפלות אלו אין פוחתין מהן אבל מוסיפין עליהם, אם רצה אדם להתפלל כל היום כולו הרשות בידו, וכל אותן התפלות שיוסיף כמו מקריב נדבות לפיכך צריך שיחדש דבר בכל ברכה וברכה מן האמצעיות מעין הברכות, ואם חידש אפילו בברכה אחת דיו כדי להודיע שהיא נדבה ולא חובה...

תפלות אלו וכו'. כתב הראב"ד ז"ל /א"א/ אף על פי שלא יחדש עד כאן לשונו.

לפי הראב"ד אין חובה להוסיף דבר בתפילת נדבה. לשיטתו הלוואי ויתפלל אדם כל היום כולו גם אם אין חידוש בתפילתו. הרמב"ם סובר כשיטת שמאול בגמרא (כא,א) שצריך לחדש דבר בתפילת נדבה וכן שאם התחיל בתורת חובה פוסק. הראב"ד חולק על שני דינים אלו וכלשון ר' חיים:

אכן לדעת הראב"ד י"ל דבאמת ליתא כלל דינא דאם התחיל בתורת חובה אינה יכולה להיות שוב נדבה, דאין בהתחלה שעל דעת חובה שום גריעותא כלל לענין דין נדבה, וגם התפלה שעל דעת חובה אם רק אינה חובה חוזרת להיות נדבה... ונראה דזהו ביאור ההשגה שכתב אין כאן נחת רוח, והיינו דהראב"ד פליג על עיקר הדין של הרמב"ם דאם נזכר שכבר התפלל פוסק. ומשום דלדעת הראב"ד כל זה הוא לדעת שמאול דסובר דבעינן שיחדש דבר אבל אנן קי"ל כרבי יוחנן דיכול להתפלל תפלת נדבה גם בלא חידוש דבר, וממילא דגם בהתחיל בתורת חובה גומר ודין תפלת נדבה עלה. ולפ"ז קיימא ההשגה אתחלת דברי הרמב"ם דאם נזכר שכבר התפלל פוסק בתפלת חובה, על זה הוא שהשיג דגם בתפלת חובה אם נזכר שכבר התפלל גומרה בתורת נדבה וכטעמי' לעיל בפ"א דיכול להתפלל תפלת נדבה גם בלא חידוש.

לפי הסבר זה מחלוקת הרמב"ם והראב"ד אינה קשורה להגדרת קבלת הרבים בתפילת ערבית וניתן להסביר מדוע הראב"ד לא השיג על הרמב"ם בשני המקומות הנוספים.
בעקבות דברי ר' חיים על הסבר הכסף משנה הרחיב הרב אשר וייס:

ג. ובגוף מחלוקת הרמב"ם והראב"ד (פ"י ה"ו) אם מפסיק באמצע ערבית כשנזכר שכבר התפלל, ביאר הגר"ח שם דלשיטת הראב"ד תפלת נדבה ותפלת רשות שני דינים הם ולאן בחדא מחתא מחתינן להו ואף דתפלת ערבית רשות היא אבל אינה נדבה וא"א להתפלל תפלה חציה רשות וחציה נדבה כפי שאי אפשר לצרף תפלת חובה ותפלת נדבה עי"ש.

² וראה בפירוש אור שמח ששילב בין שתי הגישות.

ודעת הרמב"ם נראה דביסוד גדרם רשות ונדבה מהות אחת הן, ואף דברור ופשוט דאין תפלת ערבית נדבה שהרי אי"צ להוסיף בה דבר, ועוד דבשבת ויו"ט אין מתפללין נדבה כמ"ש הרמב"ם (פ"א ה"י) ומתפללין בהם ערבית, הרי דודאי תפלת ערבית איננה תפלת נדבה, אך מ"מ יש בהם גדר משותף בעצם החפצא של התפלה, ומשו"כ ס"ל דאין זה מן הנמנע להשלים תפלת רשות בנדבה, ולשיטתו אזיל הרמב"ם (פ"ג ה"ג) שבכל דבריו נקט שם לשון תפלת רשות על תפלת נדבה וז"ל "נהגו אנשים הרבה להתפלל גדולה וקטנה והאחת רשות והורו מקצת הגאונים שאין ראוי להתפלל רשות אלא הגדולה וכו' ואם התפלל הגדולה חובה לא יתפלל הקטנה אלא רשות" ומבואר בדבריו דגדר אחד הם ביסוד הדברים כמבואר.

ואפשר דהרמב"ם לשיטתו דבסוף פ"א מבואר בדבריו דדין תפלה כדין קרבן ממש דכתב שם ג' הלכות המושגות על הנחה זו, א' אין הציבור מתפללין נדבה כיון שאין קרבן צבור נדבה, ב' אין מתפללין מוסף נדבה כיון שאין קרבן מוסף בא נדבה, ג' אין מתפללין נדבה בשבת וי"ט כיון שאין בהן קרבן נדבה, ומכ"ז מבואר דדין תפלה כדין קרבן ממש, ולפי"ז מסתבר דיש בתפלה רק שני גדרים יסודיים חובה ונדבה כמו שיש קרבן חובה וקרבן נדבה ואין זולתם.

אמנם בדעת הראב"ד אין הכרח שהוא חולק על כל הנחת הרמב"ם שדין תפלה כדין קרבן, וי"ל דס"ל דגדר תפלת ערבית רשות נגזר מדין הקטר איברים של התודה שאינו גדר חובה או נדבה אלא דין בפני עצמו ודו"ק³.

זמן תפילת מוסף ושאלת קדימויות

הרמב"ם קובע שזמן תפילת מוסף היא כל היום, אך המתפלל לאחר שבע שעות פשע. גם כאן הרמב"ם לשיטתו בפסיקה כרבי יהודה כפי שמובא בגמרא כו,ב שלדעת רבי יהודה קרבן מוסף היה קרב והולך עד שבע שעות.

בפסיקה אנו מוצאים התייחסות לשני מקרים שבהם יתכן והסדר ישתנה. אפשרות אחת בה אדם שלא התפלל שחרית יגיע לציבור שמתפללים מוסף, או במקרה של אדם או ציבור שהתאחר ולא התפלל מוסף עד זמן מנחה וכעת השאלה איזו תפילה יתפלל. מצד דיני קרבנות התמיד הם מסגרת היום, ולכן תפילת מוסף צריכה להיות בין שחרית ומנחה. האם במקרה זה ישנו את הסדר?

מדברי הירושלמי בברכות ד,ו עולה שהאדם יפסיד תפילת מוסף בציבור ויתפלל קודם שחרית. נראה שזה המקור לדברי הרמב"ם שזמן תפילת מוסף לאחר תפלת השחר. הרשב"א (כח,א) דייק מהתוספתא (ג,ג) שיוצאים ידי חובה גם אם המוסף הוקרב לפני תפילת השחר. וראה בפירוש יד פשוטה להסבר שיטת הרמב"ם בנושא. הגמרא בברכות כותבת:

היו לפניו שתי תפלות אחת של מוסף ואחת של מנחה מתפלל של מנחה ואחר כך של מוסף, שזו תדירה וזו אינה תדירה. רבי יהודה אומר מתפלל של מוסף ואחר כך של מנחה, שזו עוברת וזו אינה עוברת. (כח,א)

היה ניתן להסביר את רבי יהודה לאור סדר הקרבת הקרבנות במקדש, אך לשון דבריו אינה כך. רבי יהודה לשיטתו שתפילת מוסף עד שבע שעות וממילא החפיפה היא רק בחצי שעה. הרשב"א מציע שתי פרשנויות בדברי חכמים:

תנו רבנן היו לפניו שתי תפלות אחת של מנחה ואחת של מוספין מתפלל של מנחה ואחר כך מתפלל של מוספין. יש לפרשה כפשוטה בשהיה שתייהן לפניו, כלומר שהיה בדעתו להתפלל עכשיו שתייהם, הא אם היה בדעתו להתפלל תפלת המנחה עם דמדומי חמה מתפלל של מוספין לבדה, דלמה יתחייב להקדים ולהתפלל תפלת המנחה מחמת תפלת המוספין. וכך נראה לי שראייתה משמן של גאונים. אבל בתוס' [ד"ה הלכה] לא פירשו כן, עד שהוצרכו לומר דעכשיו שמאחרין בתפלת יוצר ביום הכיפורים עד לאחר שש שעות ומחצה שיש מן הדין להקדים תפילת המנחה לתפלת המוספין. ולא דבר הכין, ולפי פירוש ראשון אתי שפיר.

ומכל מקום מסתבר שאלו עבר והקדים תפלת המוספין לתפלת המנחה ואפילו במקום שיש לו להתפלל תפלת המנחה תחלה, יצא, ואין צריך לחזור עוד ולהתפלל של מוספים שניה. ולא דמי להאי דאמרינן לעיל: הבדיל בשניה ולא הבדיל בראשונה שניה עלתה לו ראשונה לא עלתה לו, כלומר לפי שהקדים תפלת התשלומין לתפלת חובה, דשאני התם לפי שאינה בדין שיקדים תפלת התשלומים שכבר עבר זמנה לתפלת החובה שהיא בזמנה, אבל מוספין כל שעתא ושעתא זימניה הוא דהא תפלת המוספין כל היום, אלא דלכתחלה כיון דתפלת המנחה תדירא והגיע זמנה צריך לקדימה, הא אם עבר והקדים של מוספין - יצא. וגדולה מזו נראה מן התוספתא דאמר הקדים של מוספין לשל שחר יצא דהא קיימא לן דתפלות כנגד

³ ובכיוון זה הרחיב גם האור שמח.

תמידין תקנום, וקתני בתוספתא: המתפלל תפלת המוספין בין משקרב תמיד של שחר בין שלא קרב תמיד של שחרית יצא. (ד"ה ת"ר היו לפניו)

לעומת דברי הרשב"א הרא"ה סבר שאם הקדים של מוסף למנחה לא יצא ידי חובה. גם הפוסקים שסברו שבמקרה זה יש להקדים תפילת מנחה כתבו שיש למנוע מצב שבו יתפללו מנחה לפני מוסף. כך בדברי הטור (תרכ) והגמ"י (אות מ) לגבי התפילות בימים נוראים והצורך במיעוט הפיוטים. הרמב"ם פוסק להלכה:

היו לפניו שתי תפלות של מנחה ושל מוספין מתפלל של מנחה ואחר כך מתפלל של מוספין, ל ויש מי שמורה שאין עושין בציבור כן [מ] כדי שלא יטעו. (ג,יא)

וכן מצאתי בשם הר"י אמנם מורי רבינו נזהר ומזהיר שלא להאריך בתפלת יוצר ביה"כ עד שעת המנחה ונשאתי ונתתי לפניו כאשר מצאתי בשם ר"י ולא הודה לי שוב מצאתי בתשובת טובים מן הראשונים כדברי מורי רבינו ע"כ: (הגמ"י אות מ)

וראה גם במלומדי מלחמה תשובה בנושא.

תחילת זמן תפילת שחרית

בנושא זה יש לראות את מאמרי- 'תחילת זמן תפילת שחרית', בתוך תחומין כרך לד. להלן תשובות הרמב"ם בנושא:

שאלה: ותורינו הדרתו תפלת השחר מצותה עם הנץ החמה מי שהקדים והתפלל קודם אותו הזמן לכתחילה בציבור שלא בשעת הדחק, היצא ידי חובתו אם לא? וסימננו להנץ החמה בישוב על דרך הקירוב מהו? והיש לנו דבר, שנוכל לסמוך עליו בזה, או הדבר בנוי על מה שנאמר וכולם שעשו משעלה עמוד השחר יצאו ואפילו לכתחילה ושלא בשעת הדחק. יורינו אדונינו. התשובה: מי שמתפלל ללא צורך קודם הנץ החמה, שגה, אבל יצא ידי חובתו ואינו צריך לחזור. ודיוק הזמן אינו מחוייב, אלא הוא לפי מה שמתקבל על דעת המתפלל, שהוא הוא הזמן. [וכתב] משה. (סימן רנה)

מה ראוי יותר, לקרוא קרית שמע עם הנץ החמה ביחידות או לאחר הנץ החמה בשעה ויותר, עד אשר יתקבץ הצבור? יבאר לנו זאת ושכרו כפול מן השמים. התשובה: ...והיותר ראוי ליחיד ולצבור לקרוא קרית שמע עם הנץ החמה וכתב משה. (סימן קפ)

התשובה: הראוי והעדיף ביותר הוא תפילה אחת בהשכמה ויש לחייב האנשים כולם להשכים. ומי שיש לו התנצלות בשבת זו, אין לו התנצלות בשבת אחרת. ואם קל לרוב להתפלל בהשכמה, אין להשיג במיעוט. וכתב משה. (סימן קיח)

תשובות הרמב"ם מהדורת פריימן סי' כו (עמוד 22-23) תרגום שגוי לסימן רנה:

מי שיתפלל קודם הנץ החמה ללא צורך - חוטא להיותו פורע חובתו בעת שלא תחייב אם לא שנאנס בחושבו שכבר הגיע העת.

תמידים ואבות

נקודת ההנחה בדברינו עד כה היא פסיקת הרמב"ם שתפילות כנגד תמידים תקנום. ברם, בהלכות מלכים בהקשר של שבע מצוות בני נוח מתייחס הרמב"ם למצוות שחידשו האבות:

... נמצאו שבע מצוות, וכן היה הדבר בכל העולם עד אברהם, בא אברהם ונצטווה יתר על אלו במילה, והוא התפלל שחרית, ויצחק הפריש מעשר והוסיף תפלה אחרת לפנות היום, ויעקב הוסיף גיד הנשה והתפלל ערבית... (א,ט)

דברי הרמב"ם הללו נראים סותרים את דבריו בספר המצוות ובהלכות תפילה שנאמר שם כי זמני התפילות נקבעו על ידי חכמים כנגד זמני הקרבנות. ונראה שהרמב"ם הבין בצורה שונה את המחלוקת בגמרא, בדרך כזו שאין הם בהכרח חולקים זה לזה. יתכן וחכמים תיקנו שזמני התפילות וגדרי המצווה הם כנגד תמיד של שחר. אך כבר במקור האבות תיקנו זאת לעצמם אך אין זו חובה לדורות.

כעין זה כתב הרב אשר וייס בשיעורו:

ונראה בזה דלדעת הרמב"ם אין בזה בהכרח סתירה ואפשר שהאבות תיקנו את שלשת התפילות כנגד הקרבנות. דהלא קיים א"א את כל התורה כולה ובודאי השיג ברוח קדשו את מצוות הקרבנות שעתידין להקריב במקדש וכנגדן תיקנו את שלשת התפילות שבכל יום. ואפשר עוד דהאבות תיקנו התפילות להם ולבני ביתם אך אנשי כנסת הגדולה חזרו ותקנום לכל ישראל כנגד התמידין, וכדברי רבי יוסי ברבי חנינא בברכות שם "אלא תפלות אבות תקנום ואסמינהו רבנן אתמידין".

ויש גם להעיר שמדובר כאן על שני סוגי תפילות. תפילה שהיא כעין קרבן והחלפת עבודת המקדש. בהקשר זה התפילה קובעת סדר יום ומהווה ריצוי לאדם. כמו כן מדובר על דבר ציבורי שנוגע לכלל. תפילת האבות מסמלת את היחיד והצורך שלו לקרבה לה'. מדובר על שתי בחינות הקיימים בתפילה. וכך היא מסקנת הגמרא- אלא: תפילות אבות תקנום, ואסמכינהו רבנן אקרבת. כעין זה כותב הרב קוק (עין איה ברכות א עמוד 109) שלמעשה אין מדובר בשתי דעות הסותרות זו את זו, אלא בשני אופני הסתכלות על התפילה המשלימים זה את זה. תפילה שהיא ענין פרטי, אישי, שכולו במרחב שבין האדם לבין הקב"ה, ותפילה שהיא ענין ציבורי, לאומי, שבו מחובר כל עם ישראל במעין תפילה אחת גדולה. תפילתם של האבות, טרם היתה אומה ישראלית, היא התפילה האישית הפרטית. התפילה שהיא כנגד הקורבנות, "מתמידין גמרו"- מקורבנות הציבור הקבועים מדי יום, היא תפילה כללית-לאומית. וראה גם את דברי הרב יהודה ברנדס, "תפילת היחיד והציבור", שנה בשנה (תשנ"ט), עמ' 331-350:

יש לבאר כך: התפילה היא הביטוי האישי לקשר שבין אדם לאלקיו. וכנגדה העבודה במקדש היא הביטוי הציבורי והטקסי לקשר שבין אומה לאלקיה.

אמנם, ישנם גם קרבנות יחיד: עולה ושלמים, חטאת ואשם. אבל, את תפילת הקבע התקינו דווקא כנגד קרבנות הציבור - התמידים והמוספים. בקרבנות אלה, אין ליחיד שום חלק ממשי בעבודת קרבן התמיד. הכהנים הם שליחי הציבור, ויש דעה שהם בכלל "שלוחי דרחמנא". חלקו של היחיד מסתכם בנתינת התרומה של מחצית השקל, אחת לשנה. שממנה, קונים את הקרבנות. אולם הוא לא יכול לדעת, למשל, אפילו באיזה יום הקריבו את הכבש שנקנה ממחצית השקל שלו. שאלת חלקו המדויק של היחיד איננה חשובה, כי אין שום מימד פרטי בקרבן התמיד. הקרבן מוקרב בירושלים, במקדש, ויוצאים בו ידי חובה באותה מידה יהודי שגר בקצוי ארץ וכלל לא היה במשך השנה בירושלים, והכהן שזכה בפיס באותו היום להעלות את אחד מאברי הכבש הזה למזבח. הקרבן אינו קרבנו של הכהן יותר משהוא קרבנו של אותו יהודי, וגם לא פחות.

הקרבת הקרבן היא טקס מסודר ומדוקדק, שאין בו שום מקום לחופש ולספונטניות. לא בזמן, לא במקום, ולא בדרך העבודה. זוהי מלאכה שיש להקפיד על ביצועה המדויק בכל פרטיה ודקדוקיה.

תמידים ומוספים הם אם כן ההיפוך גמור של תפילת דוד וחנה, דניאל, האבות והאמהות. כל אופיה של התפילה המקראית הוא במעמד הפרטי, האישי, האינטימי, שאת צורתו ותכנון קובע האדם היחיד העומד להתפלל ולשפוך שיחו לפני ה'. עמידה, פגיעה, שיחה, כל אלו ביטויים חילופיים, שמבטאים את המיון הלב של המתפלל בתפילתו.

כל עוד, היתה התפילה ענין לעצמו והעבודה במקדש ענין לעצמו, לא היתה כל בעיה. התפילה היתה חופשית, כמתואר בדברי הרמב"ם, והעבודה במקדש היתה קבועה וציבורית, כידוע מהלכות עבודת המקדש והקרבנות. הבעייתיות, המתח, ובעקבות זאת המחלוקת, נוצרו כאשר "אסמכינהו רבנן אקרבת". כשבאו חז"ל והתקינו, שאחרי החורבן, כשאין לנו עוד אשים וקרבנות, יעלה כל אחד ואחד את עבודת הלב שלו להיות תחליף לעבודת הצבור. כאן נעשתה הכלאה של שני גורמים, שהם במהותם מנוגדים זה לזה. מתוך כך נוצרו שני קטבים המושכים לכוונים נגדיים בתפילה: הקוטב של הציבוריות, הקבע והסדר שמקורו ב"נשלמה פרים שפתינו", והקוטב של הפרטיות האינטימית, הספונטניות והחופש, שמקורו ב"לפני ה' ישפוך שיחו".

>> א . ד . עין איה על ברכות

".איתמר ריב"ח"א תפילות אבות תקנום, ריב"ל אמר תפילות כנגד תמידים תקנום":

השלמת העבודה השלמה תהי' ע"י שישתלם האדם תחלה בשלימות עצמו, לפי טבע נפשו הישרה להיות דבק באלהים חיים בכל לב ונפש, שזו היא באמת גם יסוד ההערה השכלית שזכרה בחוה"ל שער עבודת האלהים. אמנם תכלית העבודה תבא בהיותה חוזרת אח"כ לעבודת כלל ישראל, וחוזרת בסוף הימים לתיקון עולם במלכותו ית'. והתפילה מחוברת באמת מרגשי לב טבעיים, להשתפך נפש כל אדם לפני יוצרו, גם היא בנוי' ברובה על ענינים לאומיים הנוגעים להשלמת כלל עם ד'. הגאולה, השבת השופטים, צמיחת קרן לדוד, בנין ירושלים, השבת העבודה לציון. צריך התבוננות על איזה מרכז נוסדה אם השתפכות הנפש הפרטית היא בה היסוד והתוצאות הלאומיות מאליהם תבאנה, או שעיקר יסודה היא השלימות של העבודה הלאומית, שמתלקטת מטהרת לבו של כל יחיד. והנה האבות שהיו עובדי ד' בעוד לא היתה האומה הישראלית בעולם, ועיקר ההדרכה האנושית שהיתה לשעתם, היתה עבודת ד' הפרטית בלא קישור לאומי. אמנם התמידין המה עבודת ד' של ציבור כללי משותף לכלל ישראל. ע"כ ח"א אבות תקנום, כנגד רוממות הנפש הפרטית שלעולם היא דרושה לכל יחיד לשלימות עבודתו, וח"א כנגד תמידין תקנום, בסדר ותכלית עבודת ד' כללית שמקורה ביסוד ותכלית עבודת כלל ישראל.